

Лідія ДРУЖИНОВИЧ

*аспірант кафедри
української літератури Во-
линського національного
університету імені Лесі
Українки*

УДК 821. 161. 2-13. 09

ОБРАЗНО-ЗМІСТОВІ КООРДИНАТИ КОНЦЕПТУ «ЗЕМЛЯ» В ПОЕТИЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ Є. ПЛУЖНИКА

У статті проаналізовано поезії Є.Плужника. Визначено просторові координати концепту «земля» у ліриці письменника. Велику увагу зосереджено на манері письма, філософічності як визначальній характеристиці лірики Є.Плужника. Зроблено акцент на онтологічних елементах аналізованого концепту та його місця у системі творчого мислення митця.

Ключові слова: художній образ, концепт «земля», поетична система, художнє зображення, художній простір.

Лірика Євгена Плужника для української літератури ХХ століття стала вагомим здобутком. Уміння зображувати деталі, тонко відчувати порухи людської душі то лірично, то емоційно-надривно утвердили самобутню манеру письма митця. Поезія Є.Плужника відрізняється поглибленим філософським сприйняттям дійсності, присутністю ліричного героя, який усе довколишнє життя сприймає безпосередньо. Образи для письменника – не дзеркальне відображення, не фотографія. Плужник має талант мислити значно ширше. Кожен конкретний образ у його творчості, поетичній передусім, – це зовнішній світ, що потрапив у «призму» свідомості. Отже, цілком доречно з цього погляду вивчати особливості розвитку лірики певного автора через аналіз окремих образів, оскільки саме художній образ є виразником характерних рис національної літературної традиції.

У сучасній літературознавчій науці до проблеми функціонування конкретних образів учені вдаються значно рідше, ніж до загальнометодологічного розгляду проблематики. Щоправда, дослідницькі інтереси не обмежуються лише художньою реалізацією образів, а зосереджені на новому

рівні їх вивчення – функціонуванні у поетичній творчості образів-концептів. Цим і визначений науковий інтерес до запропонованої теми.

Аналіз концептів у творчому доробку конкретного автора спрямовує літературознавців звернутися до теоретичного опрацювання жанру лірики, зокрема до філософічності як визначальної характеристики української поезії. Ця проблема знайшла відображення у працях Ю.Коваліва «Рух естетичної свідомості в українській поезії. Перша половина ХХ століття (генеза, контекст, перспективи)», Е.Соловей «Поезія пізнання» та «Українська філософська лірика», А.Гризуна «Поезія концептуальної думки» та ін.

Створюючи власну концепцію буття, Є. Плужник сподівається на розум людини, яка неминуче повинна привести все людство до етичного самовдосконалення. Саме тому важливе місце у його поезії належить космологічним образам як елементам філософської лірики. У поле розгляду автором частин Всесвіту потрапили усі без винятку стихії, отже процес пізнання світу розкривається якнайповніше. В основі всіх матеріальних речей, за твердженням Сковороди, лежить єдність чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. У цьому погляді бачимо наслідування аристотелівського вчення. Чотири головних стихії, якими оперувала античність, зводяться до двох головних: вогонь-повітря – земля-вода; «це символізує опозицію «верх-низ», «небесне-земне» [7, с. 101]. Розглядаючи поняття філософських мотивів у ліриці, А.Гризун доходить висновку, що людина у таких творах «розглядається як «макрокосм» (її межелайтисівська роль: ланка між атомом і зорею) і як «мікрокосм» (сковородинівська тенденція), є концептуально художнє дослідження її внутрішнього світу.» [1, с. 18]. Простір і час долідник аналізує у трьох площинах: вічність простору і часу, опредмечення простору і часу, наповнення простору і часу соціально значимими тенденціями.

Мета статті полягає в цілісному аналізі просторового концепту «земля» у ліриці Є. Плужника. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких ключових завдань: визначити просторові координати концепту «земля» у ліриці письменника, виокремити онтологічні елементи аналізованого концепту та його місця у системі творчого мислення митця.

За влучним визначенням Ю.Коваліва, концепт — це «поняття, що домінують у художньому творі чи літературознавчій статті» [4, с. 521]. Сучасне розуміння коцепту поєднує у собі літературний контекст і конкретного концептоносія. Крім того, важливе місце у цьому понятті займає й культурологічний підхід та менталітет нації, представником якої є певний автор. З цього погляду образ землі у поезії Є.Плужника набуває концептуальних рис. Терміном «концепт», переважно, послуговуються мовознавці, вивчаючи лінгвокультурологію. На думку В.Маслової, «різні нації використовують різні інструменти концептоутворення» [5, с. 38], а також «ментальність народу актуалізується в найважливіших культурних концептах мови» [5, с. 49]. Ми ж, у свою чергу, пропагуємо введення цього поняття у літературознавчий обіг для глибинного пізнання функціонування художніх образів.

Кожен концепт у своєму осягненні сприймається реципієнтом на декількох рівнях. У ліриці Є.Плужника можемо виокремити п'ять рівнів сприйняття концепту «земля»: 1) земля-грунт; 2) земля-частини світу; 3) земля-країни світу; 4) земля-Україна; 5) планета Земля. Кожен із цих рівнів самодостатній у своєму художньому вираженні.

Образ землі як ґрунту усвідомлюється автором через фізичну працю, наприклад: «Розгортає знов іржава сапка / Землю, від утоми сіру» [6, с. 139], «І помандрують аж за синє море / Над смутком сел високі журавлі; / І хтось останній на полі дооре / Вузеньку смужку вогкої землі...» [6, с. 162]. Ліричного героя тішать «степи родючі» [6, с. 105] і «золоті далекі будні / Серед родючих вільних нив!» [6, с. 125]. На думку літературознавця М.Кодака, «Від умоглядного сподівання нової землі (нових днів!) до орудного її перетворення — цю дистанцію поет пройшов через видовища смертей.» [3, с. 38]. Своєрідним заклинанням (чи то молитовним зверненням) герої Плужникових поезій проголошують: «О днів майбутніх спокою глибокий, / На землю цю знесилена прийди!» [6, с. 210].

Для поета земля — це шлях. У своїх переживаннях митець стверджує: «Благословенний шлях, що ним іти!» [6, с. 151]. Змальовуючи образ землі, автор свідомо вдається до опису власне української частини села — хутора, що є, у свою чергу, продовженням тихого споглядання природи. Є.Плужник пише: «Піду в далекі тихі хутори...» [6, с. 104], «Я знов на

хуторі» [6, с. 229] або ж: «Зійде колись велетенський посів / Тишею вірних днів!» [6, с. 124], «Поле, поле! / Чом ти мовчиш! / – Не ридаєш?» [6, с. 134], «Ой, упали ж та криваві роси / На тихенькі-тихі поля...» [6, с. 169]. Із наведених рядків можемо спостерегти, що тиша для Є.Плужника – не відчуження, не втеча від життєвих турбот. «Вона – не вакуум, не деідеологізуюче розрідження суспільної свідомості, духовної атмосфери часу. Це – передумова споглядання істини, наслухання життя в його порухах і потаємних процесах, які непросто розгледіти за масовидними і плакатно-показними проявами «днів». Але тільки передумова. Реальним фактором вона стає для серця, «навченого» тишини – оснащеного культурою продуктивної рефлексії, вмінням заповнити «тишину» голосами часу» [3, с. 55]. Уміння дослухатися тихого голосу землі дає ключ до розуміння найпотаємнішого, наприклад: «До землі припади-но вухом – / Чуєш ти? – / Вся земля / Велетенським рухом – / До твоєї мети» [6, с. 105].

Сприйняття концепту «земля» посилюється через уведені поетом у твори образи вільної ниви, широкого степу. Такі елементи якнайповніше показують національний характер його лірики: «Селянине на вільній ниві!» [6, с. 107], «Гей, батьку мій, степе широкий!» [6, с. 117]. У поетичних творах Є. Плужника поруч із вищезгаданими образами співіснують і цілком протилежні – мертвої, закривавленої, стомленої землі. Використання цих образів актуальне, оскільки автор був спостерігачем голодних і кривавих років початку ХХ століття: «Хтось розгорне добу нову – / І не біль, і не гнів, не жертва! / Воскресінням твоїм живу, / Земле мертва!» [6, с. 123] або: «На поле вийшов – зомлів: / Колос від колосу – чверть! / Висохло серце землі, / Кров'ю наповнене вщерт!» [6, с. 156]. Мотив воскресіння у ліриці Є.Плужника є елементом релігійної космології. З філософського погляду через протиставлення «життя–смерть» люди архаїчної свідомості уявляли порядок-космос як «подолання смерті, утвердження життя над смертю» [7, с. 19]. Але, якщо «з язичницької точки зору перехід на «той світ» означав втрату особистості, символізованої іменем, то в християнстві покійний зберігав своє «Я», оскільки чекав Страшного суду і потім міг зберегти вічне життя «на небесах» [7, с. 94].

Є. Плужник не міг оминати найболючіші для людства теми, а його лірика відбиває масштаб соціальних потрясінь

і людських трагедій, відзначається пристрасним утвердженням гуманістичного ідеалу. Усі жахіття побаченого знайшли вияв у таких рядках: «На землі, від крові рудій, / Кривава ропа...» [6, с. 132], «Тоді голос – від моря до моря: / – Що з вас кожний робив тоді, / Як творилося наше вчора / На Землі, від крові рудій?» [6, с. 178]. Сам поет, його ліричний герой постають у цьому світі як своєрідні транслятори та інтерпретатори абсолютної істини. Мистецька довершеність у Є.Плужника досягається своїм баченням світу й людини у ньому, внутрішньою цілісністю переживань та напруженістю думок, що, немов вулкан, виштовхують хвилями спресовану енергію, вольовий порив, які концентричними колами розгортаються в художньому світі митця.

Окремим ступенем осягнення аналізованого концепту є розуміння землі як частин світу. У власному осмисленні початку ХХ століття митець виходить на сміливий політичний діалог за межі селянського (іноді хутірського) простору: «Ахали, сюсюкали – Європа!» [6, с. 114], «Стали гречкосії – і докором / Очі невблаганні зайнялись: / – Заходе, ану, коли не сором, / Сходові в обличчя подивись!» [6, с. 116]. Герой поезій Є.Плужника кидає болючий докір Заходу, а глибоке наростання емоції і думки спрямовує читача до роздумів: «Заходе! чого ж / Ти й досі / Крові на кишнях не обтер?» [6, с. 116]. Ліричний суб'єкт ніби щоразу переступає межу між реальністю й позареальністю, життям і смертю, що тримає читача у постійній напрузі. Поет зримо присутній у своїх творах. Він то самовизначається у часі й просторі, то перебуває в центрі власного віртуального світу, то територіально віддаляється від своєї країни, залишаючи її за краєм (в реальному просторі) і зберігаючи тільки у внутрішньому світі. Цей стан можна визначити як «прадавнє переживання», воно «є безсловесним і не має якогось образу, оскільки є візією «у темному дзеркалі». Це просто наймогутніше передчуття, що хоче стати Словом. Це повітряний смерч, який захоплює все, що йому трапляється на шляху, і те, що він викидає назовні, здобуває видимий образ. Та оскільки Слово ніколи не досягає повноти обличчя і ніколи не вичерпує його безмежності, поет потребує якогось часто майже неймовірного матеріялу, щоб хоч приблизно відобразити Передчуте, і до того ж він не може обійтися без упертого та суперечливого Слова» [9, с. 129 – 130].

З кожним віршем ступінь філософічності обдарування поета визначається ефектністю образного втілення концептуальної думки. У поле спостереження Є.Плужника потрапили різні частини світу та географічні об'єкти: «Ворскла, Альпи, Берлін, мис Дежнів – / Всі!» [6, с. 105], «Північ. Захід. І схід. І південь. / Від морів, від станків, з лісів! / Київ, Дрезден, Калькутта, Відень – / Всі». [6, с. 107]. У такий спосіб концепт «земля» набуває конкретних територіальних ознак. Це також свідчить і про обізнаність автора з історією та географією. На цьому рівні лірика Є.Плужника перестає бути суто національною, оскільки поетичне зображення сягає «Від берегів дзвінкої Брамапутри / До Інду тихого й на в'єтнам, де Пенджаб» [6, с. 268]. Дійсність 20-х рр. ХХ ст. вплинула від автора уважного сприйняття політичної ситуації, тому образ землі торкається тут актуальних для того часу питань: «Від Арктики, у споконвічній кризі, / До Каракум, що віддані піскам / І глиб землі, і атмосфери висі! – / Скоряється усе більшовикам, / Геройству й доблесті!» [6, с. 348].

Поет для актуалізації концепту «земля» не обмежується лише використанням назв країн (Франція, Індія), частин світу (Америка, Європа, Азія), міст (Версаль, Париж, Київ), островів («...Золоті, далекі Таїті... / Заповітна земля!..» [6, с. 320]). Художній простір Є.Плужника торкається також священних місць, описаних у Святому Письмі, – Мекки і Голгофи: «Зійде кров, немов всесвітня Мекка» [6, с. 126] та «...І в крові, на Голгофі, в муках / узрять нас» [6, с. 178]. Невипадково Мекка, провінція в Саудівській Аравії, священне місце мусульман, знайшло вияв у поезії митця. Є.Плужник спроектує зображувані події на українське тло, йому болять переживання свого народу, а місце народження пророка Магомета виростає до символу.

Керуючись законами краси і гармонії, поет перебуває у постійному пошуку джерел цілісної світобудови. І на цьому ґрунтується образ України. Так, у поемі «Канів», читаємо: «І одягає машинова міць / І дні мої, й таку наївну бранку, / Мою країну, з прадідів селянку, / Співучу землю смутку і криниць...» [6, с. 187]. Є.Плужник не соромиться рідної землі, а щиро вболіває за долю українського села, українську історію, «родовід якої Плужник ознаменовує іменем Тараса Шевченка, веде свої слова від «слів гірких» Кобзаря» [3,

с. 155], наприклад: «Селянський краю мій, навек убогий!» [6, с. 191], або: «...моя Україно мила, / Найнепомітніша з усіх країн – / Мільйони сіл серед німих долин... / Десяток міст... Земля на хліб збідніла...» [6, с. 213]. Бачимо, що художня реалізація простору у поетичній творчості Євгена Плужника відбувається не тільки через матеріалізовану площину буття людини і природи, але й через моральні, естетичні сутності, тому дослідження максимального набору просторових зв'язків і символів є важливим для осмислення способу побудови внутрішнього універсуму ліричного суб'єкта. Поет пише: «Батьківщина твоя – над усе вона!» [6, с. 345]. У цьому контексті помітно виокремлюється сакралізація внутрішнього топосу України. Невипадковим, отже, постає центр землі саме в Україні: «Дівчинку здибав колись маленьку / Там, де землю Дніпром розколото: / Вибирала з води у жменьку / Синє золото...» [6, с. 252]. У ліриці автора часто з'являються контексти, в яких зливаються психологічний стан людини і природи, що є вищим моментом гармонії. Одночасно пейзажний малюнок служить засобом передачі психологічного стану героя, який ізолюючись від життя і побуту, багато в чому наближається до романтичного героя-мандрівника і утікача. Внутрішньо сприйнята Батьківщина у цих рядках є стрижнем простору й часу. Оскільки сама вона перебуває поза реальним простором і часом. Це внутрішнє переживання ліричного суб'єкта виступає ознакою його моральності, наближення до уявлюваного ідеалу. Є. Плужник усвідомлює приналежність до національного простору, чим визначає свою сутність як індивід.

Нерідко образ України, накладений на символічний образ самоти, сприймається через опозицію «свій / чужий»; через самотнє переживання чужини ліричний суб'єкт здатний зберегти для себе духовно опанований націопростір. Сакральна чиста Україна постає внутрішнім топосом. Отже, у віртуальному, метафізичному хронотопі поетичного світу Україна стає точкою духовного перехрестя, де перетинаються різні вектори, відбувається болючий момент самовизначення, фіксується ліричний суб'єкт у своєму важкому вистоюванні супроти світу.

На думку Г.Кнабе, «Жоден витвір культури і мистецтва не обмежується змістом, закладеним у нього автором. У ньому завжди віднаходиться набагато більше, ніж ми думаємо і

знаємо... Текст живе і триває, ніколи не завершений і завжди відкритий у майбутнє» [2, с. 59]. Крім того, саме «поезія змушує побачити вічний смисл у надзвичайно прозаїчному, буденному, простому житейському акті» [7, с. 708]. Образ землі у ліриці Є.Плужника є одним із ключових, що спрямовує читача до розуміння цього образу як концепту. З цього приводу Е.Соловей зазначає: «Цілком очевидно, що у творчості філософського поета ключові образи – це своєрідні «концепти» буття і що реконструкція світорозуміння такого поета на основі цих образів матиме високу міру достовірності» [8, с. 300].

Образ Землі як космічного об'єкта у поезії Є.Плужника реалізується у таких рядках: «І, як і всі, лечу / З землею в далечинь...» [6, с. 170] або: «І пливу я у безвість з Землею / По орбіті, що пише вона!» [6, с. 182]. Поету близьке коперніканське розуміння Сонячної системи, він знає рух планет, Землі зокрема. У поезіях Є.Плужника читаємо: «– Обертайся, земле, без упину!» [6, с. 133], «Орбітою лине Земля...» [6, с. 174]. Митець у поемі «Галілей» виступає на підтримку вчення про обертання небесних сфер і проголошує, що Земля «...все-таки / о б е р т а є т ь с я!» [6, с. 186]. Поет возвеличує Землю словами: «О давня Земле, над усі планета!» [6, с. 204], що вкотре підтверджує велику любов Плужника до рідної землі.

Через логічне поєднання усіх розглянутих образів досягається цілісне розуміння концепту «земля» у поетичній системі Є.Плужника. Бачимо, що макро- і мікрокосмічні моделі, якими оперує поет, спрямовують реципієнта у сферу епістемологічного дискурсу, а виявлені елементи гармонізації у відтворенні дійсності (наприклад, образ України) дають ключ до вирішення значущих проблем розуміння поезії в культурно-науковому аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гризун А.* Поезія концептуальної думки (філософічність сучасної української поезії): [навч. посіб.] / А. П. Гризун. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 135 с.
2. *Кнабе Г.* Семиотика культури: [конспект учебного курса] / Г. С. Кнабе. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2005. – 63 с.
3. *Кодак М.* Огром Євген Плужника-поета: [монографія] / М. П. Кодак. – Луцьк: Твердиня, 2009. – 192 с.

4. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т. 1. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів] – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608, [I] с.

5. *Маслова В.* Лингвокультурология: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.

6. *Плужник Є.* Поезії / [упоряд., вступ. ст. і прим. Л. В. Череватенко] / Є. П. Плужник. – К.: Рад. письменник, 1988. – 415 с.

7. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.: іл. [I].

8. *Соловей Е.* Українська філософська лірика: [навч. посіб.] / Е. С. Соловей. – К.: Юніверс, 1999. – 368 с.

9. *Юнг К.-Г.* Психологія та поезія / К.-Г. Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. [2-е вид., допов.]. – Львів: Літопис, 2001. – С. 119 – 142.

АННОТАЦІЯ

Лидія Дружинович. Образно-смысловые координаты концепта «земля» в поэтической рецепции Е.Плужника.

В статье проанализированы поэзии Е. Плужника. Определены пространственные координаты концепта «земля» в лирике писателя. Большое внимание сосредоточено на творческой манере автора, философичности как определяющей характеристике лирики Е. Плужника. Сделан акцент на онтологических элементах анализируемого концепта и его места в системе творческого мышления поэта.

Ключевые слова: художественный образ, концепт «земля», поэтическая система, художественное изображение, художественное пространство.

SUMMARY

Lidiya Druzhynovych. Picturesque and Content Coordinates of the Concept «Land» in Ye. Pluzhnyk's Poetic Perception

This article deals with Ye. Pluzhnyk's poetry. The spatial coordinates of the concept «land» in the writer's lyrics have been determined. Extensive attention has been devoted to the manner of writing, philosophic as a determinant characteristic of Ye. Pluzhnyk's lyrics. The article also focused on the ontological elements of the concept which has been analysed and its place in the system of creative thinking of the writer.

Key words: image, concept «land», poetic system, representation, artistic space.